

ARNAVUTLUK'TA DİNLERARASI HOŞGÖRÜ VE KÜLTÜRLERARASI BİRLİKTE YAŞAMA

Genti Kruja

Tarih boyunca Arnavutluk, Batının ve Doğunun kesişme noktası olmuştur. Roma'nın ikiye ayrılmasıyla Katolik ve Ortodoks dünyasının sınırı olmuştur. Sonra Osmanlı'yla beraber İslam Dünyasının Batı Avrupa'yla sınırı olmayı sürdürmüş, Soğuk Savaş döneminde Batı kapitalizmi ve Doğu sosyalizminin kesişme noktası olmaya devam etmiştir. Böylece eski Arnavutluk toprakları her zaman hareketli bir beşik haline gelmiş, bugünlerde ise farklı din ve kültürlerin buluşma noktası olma değerini kazanmıştır.

Balkanların Batı ülkesi Arnavutluk'un, birlikte yaşama sanatının harika bir örneği olmakla beraber, medeniyetler, kültürler ve dinlerarası diyalogda önemli bir role sahip olduğuna kuşku yoktur.

Son yıllardaki sosyolojik çalışmalar da göstermektedir ki, Arnavutların, vefa ve misafirperverlikleriyle beraber, dinlerarası hoşgörü ve toleransı, kültürel değerlerin yanında geçmişin ve bugünün en önemli unsurlarından birini teşkil etmekte, onların psikokültürel modellerini oluşturmaktadır. Sosyolojik kavramlar aracılığıyla böyle karmaşık teorik ve pratik değeri tanımlamak, sadece Arnavutlar için değil, aynı zamanda Balkan bölgesi ve ötesi için de önem taşımaktadır.

Tarih boyunca Arnavutluk'taki farklı dinler ve kültürler arasındaki uyum, hoşgörü ve tolerans, mükemmel bir model oluşturmuştur. Ülkenin geçirdiği farklı rejimlere rağmen bu değer kendi özünü koruyabilmiş ve günümüzde de bunu devam ettirmektedir.

Aslında, Arnavut Müslümanların ve Hıristiyanların bir arada yüzyıllardır birlikte yaşamaları, ulusal varlığın ve birliğin faktörü olmuştur ve aynı zamanda tarihsel bir zorunluluk haline gelmiştir.

Bugünlerde Avrupa Birliği entegrasyonunda bulunan Arnavutluk'taki dinlerarası ve kültürlerarası hoşgörü ve diyalog, sembol ve simge olmuş, Avrupa Birliği sürecinde Arnavutluk'un bir değeri olarak sunulmuştur.

Anahtar kelime: Dinlerarası hoşgörü, birlikte yaşama, Arnavutluk, diyalog

Abstract

Throughout the history Albania is the intersection point of the East and West. It became the border of Catholics and Orthodox Worlds after the partition of Rome. Then with the Ottomans it became the border of Islamic World with West Europe. During the Cold War it continued to be intersection point of Western capitalism and Eastern Socialism. So the territories of the old Albania were always centre of movements and today became meeting point of different religions and cultures.

Key Words: Albania, Interreligious Tolerance, dialogue

ARNAVUTLUK'TA DİNLERARASI HOŞGÖRÜ VE KÜLTÜRLERARASI BİRLİKTE YAŞAMA

GİRİŞ

Tarih boyunca Balkanlar, Batının ve Doğunun kesişme noktası olmuştur. Aynı zamanda Roma'nın ikiye ayrılmasıyla da Katolik ve Ortodoks dünyasının sınırı olmuştur. Sonra Osmanlı'yla beraber İslam Dünyasının Batı Avrupa'yla sınır olmayı sürdürmüş, Soğuk Savaş döneminde Batı kapitalizmi ve Doğu sosyalizminin kesişme noktası olmaya devam etmiştir. Böylece Balkanlar bölgesi her zaman hareketli bir beşik haline gelmiş, bugünlerde farklı din ve kültürlerin buluşma noktası olma değerini kazanmıştır.

Balkanların Batı ülkesi Arnavutluk'un, birlikte yaşama sanatının harika bir örneği olmakla beraber, medeniyetler, kültürler ve dinler arası diyalogta önemli bir role sahip olduğuna kuşku yoktur.

Son yıllardaki sosyolojik çalışmalar da göstermektedir ki, Arnavutların, vefa ve misafirperverlikleriyle beraber, dinlerarası hoşgörü ve toleransı, kültürel değerlerin yanında geçmişin ve bugünün en önemli unsurlarından birini teşkil etmiş, onların psikokültürel modellerini oluşturmuştur. Sosyolojik kavramlar aracılığıyla böyle karmaşık teorik ve pratik değeri tanımlamak, sadece Arnavutlar için değil, aynı zamanda Balkan bölgesi ve ötesi için önem taşımaktadır.

Tarih boyunca Arnavutluk'taki farklı dinler ve kültürler arasındaki uyum, hoşgörü ve tolerans, mükemmel bir model oluşturmaktadır. Ülkenin geçirdiği farklı rejimlere rağmen bu değer, kendi özünü koruyabilmiş ve günümüzde de bunu devam ettirmektedir.

Aslında Arnavut Müslümanların ve Hıristiyanların yüzyıllardır birlikte yaşamaları, ulusal varlığın ve birliğin faktörü olmuştur ve aynı zamanda tarihsel bir zorunluluk haline gelmiştir.

Bugünlerde Avrupa Birliği entegrasyonunda bulunan Arnavutluk'taki dinlerarası ve kültürlerarası hoşgörü ve diyalog, sembol ve simge olmuş. Avrupa Birliği sürecinde Arnavutluk'un bir değeri olarak sunulmuştur.

Arnavutluk'taki bütün tarafların kabul etmesi gerekir ki, sadece tek bir milletin değil, tüm dünyada başından itibaren inançların çeşitliliği bir gerçektir. Arnavut'lar ne zaman dinlerin bir felaket olmadığını ve Tanrı'nın hem

Müslümanlar için hem Hıristiyanlar için, yani herkes için aynı olduğuna inanırlarsa, o zaman hiçbir dini anlaşmazlık olmayacaktır.

Arnavutluk, Ortaçağın en büyük imparatorluklarının sınırlarının birleştiği ve ayrıldığı yer olmuştur. Aynı zamanda iki kilisenin (Katolik ve Ortodoks) kesişme noktası olmuştur. Bununla beraber Arnavutluk'ta İslam da yüzyıllardır Hıristiyanlık ile birlikte beraber olmuş ve başından beri Avrupa dinlerinin bir parçasıdır.

Her durumda, dinlerarası uyum gibi bir özelliği koruyabilen bir millet, bu yeteneğe sahip olmakla beraber, diğer ülke ve milletlere de barış, tolerans ve hoşgörü mesajları yayabilmektedir. Bir ülkenin dinlerarası uyumu, hem içeride hem uluslararası alanda, değerlendirme noktasında önemlidir.

Birçok Arnavut ve yabancı bilim adamına göre Arnavutluk'ta dinler, asimileye karşı önemli bir rol oynamıştır. Yüzyıllar boyunca Hıristiyan ve Müslüman yurtseverleri Arnavut ulusunun var olması için etkili bir faktör olmuşlardır. Aynı zamanda tolerans Arnavutların bir milli özelliği olduğunu ortaya çıkarıyor. Belki de bu özellik Arnavutluk'un jeopolitik konumu ile de ilgilidir. Batı dünyası, Balkanların kapısı Arnavutluk'u, egzotik Doğu olarak görmüş, tersine Doğu ise Arnavutluk'u Batı olarak görmüş. Özünde kimliğini korurken, iki dünyanın kesişme noktasında bulunan Arnavutlar, bir köprü rolünü oynamış, kendileri de istifade etmişlerdir.

Arnavutlarda kültürlerin etkileşimi noktasında iki şekil söz konusudur: Arnavutların yüzyıllardır küçük Balkan coğrafyasında komşu halklar ile birlikte yaşaması ve hıristiyanların ve müslümanların birbirini etkilemeleri. Bunu sanatta, mimaride, dilde, inançta, vb. görmekteyiz.

Arnavutluk'taki hoşgörünün oluşumunda, dinler ve onların temsilcilerinin katkılarının yanında, Arnavut sosyo-antropolojik mirasının da etkisi vardır. Böylece Arnavutların dini hoşgörüsü psiko-kültürel modelden gelip ulusal bilinç haline dönüşmüştür.

Sosyolojik verilere bakarsak, Arnavut toplumunun dini farklılığı dindarlar arasında bir ayrılık oluşturmamıştır. Ama doğal olarak şu soru ortaya çıkıyor:

Arnavutlar arasındaki dinlerarası diyaloga ışık tutacak tarihsel gerçekler nelerdir?

Bu ve benzeri sorular hem Arnavut hem de yabancı araştırmacıların araştırma konusu olmuştur.

Örneğin J. Barns, şöyle yazmaktadır: “Arnavutlukta Müslüman ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler ve hoşgörü kısıkanılacak derecededir.”¹ Papa 2. John Paul ise Nisan 1993’teki Arnavutluk ziyaretinde, bir örnek olarak Arnavutların dinlerarası hoşgörüsüne işaret etmekte idi.

Müslümanlar ve Hıristiyanlar Arnavutça’da aynı anlamı taşıyan ZOT (Tanrı), kelimesini ortak olarak kullanmaktadırlar.² Bir Cizvit misyoneri 1896 yılında İşkodra’da hıristiyanların Noel’ini Müslümanların da tebrik ettiğini söylemektedir.³ Böylece araştırmacı Karaman Ulqini kitabında Müslüman olan Mat bölgesinde yüzyıllardır terk edilmiş kiliseler bulunduğunu ve hiç kimsenin bir taşına dokunmadığını kaydetmektedir. İnsanlar “Vakıf”tır” deyip onları korumuştur.⁴

Geleneğe göre misafire her konuda soru sorulabilirdi fakat dini sorulmazdı. Bir misyoner bir hatırasını şöyle aktarmaktadır: - Dini bilmeden Iballe sakinlerini “Tanrının övgüleri İsa üzerine olsun” diye selamlıyordum. Onlar da “öyle olsun” diyorlardı. Sonra anladım ki onlar Müslümanmış ve ona rağmen saygı gösteriyorlardı.⁵

Gruda bölgesi Llofka’da kilise inşa etmeye başlandığı zaman Dinoşa Müslümanları, Katolikler kadar katkıda bulunmuştu. Kelmend köyündeki tek Müslüman hane Bayram Muça ailesiydi ve Mali Kolaj rahibine kilise yapması için arsa tahsis etmişlerdi.⁶

Ünlü ortodoks piskoposu Fan Noli Arnavut halkının sahip olduğu bu değerlerin değişmemesi gerektiğini savunuyordu, çünkü “tersi milletimiz için felaket olur” diyordu. “Rahipler ve hocalar kendi dinlerine hizmet ederek Arnavutluğa yardımcı olacaklar” ifadelerini kullanırdı.⁷

Arnavut aydınlanmacılar, Tanrı adına da birleşmeye çağırıyorlardı. Ortodoks meşhur yazar Çajupi’ye göre: “Hıristiyan ve Müslümanları (Tanrı) bir çamurdan yarattı.”⁸

¹ Hysi, Sh., “Histori e komuniteteve fetare shqiptare”, Tiran, 2006: 228.

² Ulqini, K., “Faktorë kulturorë e fetarë”, Shkodër 1999: 26; shih: Koliqi, E., L’Islam e il Cristianesimo nella letteratura albanese, “Shejzat”, 1-2, 1963: 51.

³ Lettere edificanti delle Provincia Veneta, serie IX, Venezia, 1898: 19.

⁴ Ulqini, K., “Faktorë kulturorë e fetarë”, Shkodër 1999: 29.

⁵ Po aty, 31.

⁶ Gelasius, Fjalori toponamastik, “Hylli i dritës”, nr. 9-12, 1943: 401.

⁷ Noli, F., ligjëratë, mbledhur nga L. Dilo, Tiran, 1944: 29-30.

⁸ Ulqini, K., “Faktorë kulturorë e fetarë”, Shkodër 1999: 55.

19. yüzyılda yoksul köylerde aynı mekân, Pazar günü kilise olarak, Cuma ve Bayram günlerinde ise cami olarak kullanılırdı.⁹

Ayrıca İslam tarikatleri de Bektaşiler gibi Hıristiyan nüfusuna karşı geniş bir hoşgörü temsilcileriydiler.

1918 yılında Katolik Rahip Anton Harapi Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlar tarafından imzalanan bir genelgeyi Batılı Büyük Güçlere göndermişti. Rahip Sereqi ise 'Birleşmiş Milletlere Arnavut Müslüman ve Hıristiyanlar kardeşler ve aynı devlette yaşamak istiyorlar' diye yazıyordu.

Diğer yandan büyük vatansever Hacı Vehbi Dibra¹⁰ Tiran meydanında düzenlenen muhteşem mitingte: "Biz, Kosova ve Çameriya bölgelerinin bağımsız Arnavutluk topraklarına dahil olması için buraya toplandık.... bir toprağın evlatlarıyız diyordu."¹¹ Vehbi Dibra, Arnavutluk'un Baş müftüsü olarak katıldığı 1923 yılındaki Arnavut Müslüman Kongresi'nde şunları diyecekti: "Müslüman, Katolik ve Ortodoks, milliyet açısından tam kardeşiz ve ona göre bağlantımız var..."¹²

Vehbi Dibra aynı zamanda Bağımsızlık Bildirgesi'ni imzalayanlar arasında yer almıştı (1912) ve ilk Senato Başkanı olmuştu. Arnavutluk Devlet Arşivi'nde yer alan bir belgede, ulusal birliğin sembolü olarak Arnavutluk bayrağında kartal figürünün kullanılması için fetvası bulunmaktadır.

1990 yılında Komünizmden sonra ibadete açılan ilk cami ve kilisenin yeniden faaliyeti için, dinlerarası bir kardeşlik içerisinde Müslüman ve Hıristiyanlar beraber çalışmışlardır.

Son dönemde Arnavutlar arasındaki dinlerarası hoşgörü ana hatları ile bu şekilde devam edegelmiştir. Bu hoşgörü kavramı, küçük bir milletin büyük bir ulusal varlık olarak bize ulaştırdıkları bir değerdir. Ancak bu nadir değeri her yönden korumak gerekiyor. Aynı zamanda bunun eğitim, medya, vs. vasıtasıyla da desteklenmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda son yıllarda yapılan dinlerarası diyalog programları Arnavutluk gerçekleriyle mükemmel bir uyum içinde olmaktadır. Komünizmden

⁹ Shih: Choublier, M., Les Bektashis et la Roumelie. Te Revue des Études Islamiques, 1927.

¹⁰ H. Vehbi Dibra (1867-1937)- 1912 ilk Senato başkanı, aynı zamanda ilk Arn. Diyaneti (KMSH) başkanı (1923-1929).

¹¹ Hysa, M., 2000:185.

¹² Shih, Xhelili, Q., 2000:344-346.

sonra değerler krizinde bulunan Arnavutluk'un hoşgörü felsefesine çok ihtiyacı vardır. Böylece dinlerarası hoşgörünün tarihi pratikten teoriye ve artık yeniden teoriden pratiğe geçmesi en uygun zamanının bugünler olduğunu düşünmekteyiz.

Nitekim dinlerarası diyalog Hıristiyanlaşma, İslamlaşma, asimile olma vb. anlamına gelmez. Diyalog, kültürlerarası devam eden bir iletişim sürecidir ve o her zaman ortak noktalar üzerine inşa edilmektedir.

Bu model Arnavutlar için önemli bir değer olmakla beraber, aynı zamanda yaşadığımız Balkanlar bölgesi ve ötesi için bir değer ifade etmektedir. Toplumlar, küreselmeye ve entegrasyona doğru yol almaktadırlar. Bu yol büyük bir dünya ailesine doğru götürmektedir ve bu ailede farklı milletlerin ve kültürlerin tüm değerlerinin burada yerinin olması lazımdır. Küresel dünyada küçük ülkelerin ekonomileri ve onların maddi imkanları ile bir rekabet olmaz ancak, kimlik ve kendileri için kıymetli değerleriyle, onlar da globalleşen dünyaya verebilecekleri kültür değerleri vardır ve bunlar zengin bir mozaik yaratmaktadırlar.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde bulunan Arnavutlarla beraber Yahudi ve Hıristiyan toplulukları da bulunuyordu. Bunlar hoş görülmekle beraber aynı zamanda kendi dini özerklikleri de vardı.¹³ Dünya Ortodoksları Ruhani Merkezi Rum Patrikhanesi yüzyıllardır camiler arasında bulunmaktadır. Böyle bir siyasi ve sosyal yapıda, Arnavutlar da bu sistemden faydalanarak dinlerarası toleransı korumuşlardır.

Arnavutluk bazı araştırmacılara göre, jeo-siyasi ve farklı kültürlerin kesişme noktası olduğu için, global sorunların bir minyatürüdür.

Faik Konica diyor ki: "Ben inanıyorum ki Arnavutların diğer dinlere karşı hoşgörülü olduğu her yerde bilinir ve Avrupa'da hiçbir dini savaşın olmadığı tek ülkenin Arnavutluk olduğuna inanıyorum."¹⁴

Bu açıdan bakarsak İspanya Dışişleri Bakanı'nın teklifi de bundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Hz. Muhammed'in olumsuz gösterildiği karikatürlerinin kışkırttığı dinsel çatışmayı söndürmek için İspanya, Arnavutluk'un arabuluculuk yapmasını teklif etmişti. Açıkçası böyle bir girişimde bulunması için diğer faktörler de vardır, ancak bu durumda dinlerarası uyumu potansiyel bir değer olarak, uygar dünya tarafından fark edilmeden kaybolmamıştır.

¹³ "Drita", Ferizaj, nr. 7-8/1991: 3.

¹⁴ Konica, F., 1993:431

Hatta kendi kültürlerini de dahil etmek istemektedirler.

Dinin yasak olduğu dönemden ayrıldıktan sonra Arnavutluk'taki dini cemaatler ve liderleri, kilise ve camilerin yeniden açılmasıyla beraber tekrar ortak değerler üzerine birbirlerine karşı hoşgörü ve anlayışla işbirliğini devam ettirmişlerdir. Komünist rejimden sonra insanlar dinlerini bilmeme boşluğundan yararlanarak birçok din ve dini ekoller gelmiş, aynı din mensuplarının içerisinde de sorunlar yaratmışlardır. Bazen faydasız tartışmalar ortaya çıkıyor; antik ve harabe olan bir kilisenin Roma'ya mı, yoksa Bizans'a mı ait olduğu, ya da kilise mi yoksa cami mi olduğu. Bunların da dinlerarası ilişkiler üzerinde hiçbir faydası olmuyor. Ama yine de tüm dini cemaatlerin liderleri birbirleriyle organize olup barış ve hoşgörü mesajları verecek ortak platformlarda geleceğe yönelik önemli bir rol oynayabilirler.

1. ARNAVUTLAR ARASINDA DİNLERARASI TOLERANSA TARİHSEL VE SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ

Böyle kısa bir çalışmada Arnavutlar arasındaki dinlerarası toleransın bütün örneklerini sıralamak mümkün olmayabilir, onun için bu çalışmada birkaç örnekle özetlenmeye çalışılacaktır:

17 Aralık 1920 tarihinde Birleşmiş Milletler Cemiyeti'nde onaylanan Arnavutluk'un üyeliği için Hindistan delegesi şunları söylemiştir: “Dün-yada din savaşları yapıldığında Arnavutluk'ta, Müslümanlar, Katolikler ve Ortodokslar, uyum içinde yaşıyorlardı ve Müslüman nüfusun büyük bir çoğunluk olmasına rağmen Birleşmiş Milletler Cemiyeti'ne delege olarak bir Hıristiyan rahibi gönderiyorlardı.”¹⁵

Arnavutların İslamlaşma sürecinden bu yana, İtalyan tarihçi Pagafeta Ravnica'yı ziyaret ettiğinde (1568), Hıristiyan rahipler Müslümanlar arasında özgürce ibadet edip yaşamaktaydılar.¹⁶

Öte yandan, Müslüman olan Arnavutlar, aile içinde İslami yaşam tarzını hassasiyetle korumaktaydılar. Namaz kılıyor, oruç tutuyor, sünnet oluyor, adlarını değiştiriyor, domuz eti ve alkoli reddederek, hayat tarzlarını değiştiriyorlardı ama savaşlarda, adaletsizliğe karşı beraberce mücadele ediyorlardı.

Osmanlı Devleti döneminde de dinlerarası toleransa önem gösteriyor ve

¹⁵ Muja, H., 1991:3

¹⁶ Po aty, 3

Ortaçağ Avrupa'sına bu konuda ders veriyordu.¹⁷ Bu tür örnekler tarihsel belgelerde sayısız olarak kayıtlardadır. Frang Bardhi, Kabash'ta yıkılan kilisenin yeniden inşasında Arnavut Müslümanların yardım ettiklerini yazmaktadır.¹⁸

Prizren'de Rus konsolosu - Tomofejev (1866), Puka Cami'inde sadece Müslümanların değil, Dukagjin ve Mirdita'dan da Hıristiyanların geldiğini kaydetmektedir. Luranın düğünlerinde imam ve papaz beraber otururdu. Kurbanın başı ikiye ayrılıyordu.¹⁹

Amerikan seyyah Roza Wilder Laine, Katolik bir köylünün evinde misafir olduğunda ve tercümanının Müslüman Recep isimli bir çocuk olduğunu yazmaktadır. Fakat evde domuz etinden başka bir şey olmadığı için dağların ötesinde diğer köyden yumurta veya keçi eti getirinceye kadar akşam yemeği gece yarısına kadar ertelenmişti.²⁰

Yanya Paşası Tepedelenli Ali Paşa'nın yanında bulunduğu Byron, Arnavutların bazıları Hıristiyan, bazıları Müslüman olduğuna dikkat çekmektedir. Fakat din onların davranış ve alışkanlıklarını değiştirmemiştir. Grisebach de aynı şeyi, 19. yy'ın 30'lu senelerinde söylemektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında Arnavutların dinden uzak olmaları etkili değildir, onların dinden kaynaklanan birbirlerine karşı gerekli saygıları vardır. Bunu Fransız araştırmacı Justin Godard da söylemektedir.

Arnavutluk'un kuzeyindeki dağlık bölgelerde, karışık evliliklerin nadir olmadığı fark edilebilir. Genelde Hıristiyan anne ve babalar kızlarını Müslüman bir aileye gelin olarak veriyorlardı. Bu evlilikten doğan çocuklar kız ise annesi gibi Hıristiyan, erkek ise babası gibi Müslüman olarak yetiştirilirdi. Böylece Kuzey Arnavutluk'ta Müslüman isimleri vaftiz isimleri yerine de kullanılıyordu.²¹

Steinmetz diyor ki "Bana yol gösteren Katolik olmasına rağmen Müslüman adı olan Mehmed ismini kullanıyordu. Bu duruma çoğunlukla rastlanırdı".²²

¹⁷ "Drita", Ferizaj, nr. 7-8/1991: 3.

¹⁸ Zamputi, I., 1965, II, Dok. 24:71.

¹⁹ Th. Ippen: 1908:34.

²⁰ Lain, R., 1923:62-68.

²¹ Bartl, P., "Muslimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare (1878-1912). Dituria, Tiranë, 2006: 106; shih: Baker, J., "Turqit në Evropë", Shtutgart 1878: 289; Arnold: 155.

²² Steinmetz, Udhëtim përmes rrafshnaltës malore, pa vit botimi, f. 62.

“Onlar (Hıristiyan Arnavutlar²³) Müslüman isimleri severdi, ancak vaftiz olabilmeleri için sonradan koyarlardı.”²⁴ Böylece çift isimler olurdu Gjon (John) Mehmed ve Selim Gjon (John) gibi.

Arnavut paşalıklarından Buşatlılar ve Tepedelenli Ali Paşa Hıristiyan nüfuslarına geniş yetkiler ve dini özgürlükler vermişlerdi. Papaz Gjergj Engjell Radovani 27 Mart 1788 tarihinde Avusturya İmparatoru'na yazdığı bir mektupta şöyle diyor: ‘Karamahmut Paşa Katoliklere tam özgürlük vermiştir ve yıkılan kiliselerini tekrar inşa etmeleri için izin vermiştir’.²⁵

7 Nisan 1858 tarihinde, İşkodra'da Büyük Katolik Kilisesi'nin açılışı Başpiskopos Topich tarafından yapılır ama bu törene bir Müslüman din adamı ve İl Eğitim Müdürü olan Daut Boriçi Efendi de katılıp selamlama konuşması yapmıştır. O gün tüm İşkodralılar için büyük bir mutluluk günüydü.

19. yüzyılda Beratlı Hıristiyan kadınlar Müslüman kadınlar gibi giyinmiyorlardı, hatta peçe de takıyorlardı.²⁶ Marino Bici anlatıyor: “Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında olan bu birlik ve beraberlik, birbirlerinin dini bayramlarında da aynı şekilde idi ve bayramı birlikte kutluyorlardı. Örneğin Aziz Ilias günü Müslümanlar da kiliseye gidiyordu.” Hatta bazı Katolik papazlar Müslüman bayraktarlarla kan kardeşi olmuşlardı.²⁷

Arnavutluk'un kuzeyinde dağlık bölgelerde Rahipler, Müslümanlar tarafından da saygı görüyorlardı. Mesela Katolik rahipler, Hıristiyan evlerini kutsamaya gittiği zaman Müslümanların onayı ile de onların evleri için de dua ediyorlardı, hatta Katolikler gibi Müslümanlar da kiliseye yardımında bulunurdu. Katolikler de sık sık “*vallahi*”, Müslümanlar da “*dört kutsal İncilin aşkına*” vb. gibi yemin ederlerdi.²⁸

Arnavutluk'ta hiç bir zaman dini inançlardan dolayı çatışma olmamıştır, ancak dini olmayan farklı sebeplerden dolayı olmuştur. Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki iyi ilişkiler tüm seyyahlar tarafından doğrulanmaktadır.²⁹

²³ Yazarın notu.

²⁴ Durham, E., Hight Albania, London, 1909: 210.

²⁵ Arkivi i Institutit të Historisë, “Arkivi i Vjenës”, Fk. 224-225, f. 657, filmi 822.

²⁶ Tozer, Henry P., Researches in the Highlands of Turkey, London 1869, I. f. 222, Lehner, f. 451.

²⁷ Jackh, E., Në kampin ushtarak turk përmes Shqipërisë, Heilbronn, 1911: 48.

²⁸ Steinmetz, Një udhëtim përmes zonës malore të Shqipërisë së Sipërme, f. 21.

²⁹ shih: Durham, High Albania, f. 54; Nopsea, Nga Shala dhe Këlmendi, f. 82-83; Mihuçeviq, f. 97.

Ayrıca Müslüman tarikatların da, Bektaşiler gibi, gayrimüslimlere karşı geniş hoşgörülerini vardı. Bu hoşgörü Hıristiyanların saygısını kazandırdı. Bektaşi Dervişleri, Selçuklu ve Osmanlı hakimiyetinde belirgin idiler.³⁰

Arnavutların birlikte yaşama tarihinin en önemli olaylarından bir tanesi de Prizren Birliği olmuştur. Böylece Arnavutluk'un dört bir tarafından gelen 300 temsilci Mayıs 1878 tarihinde Prizren'de toplandı. Çoğu Müslüman olmakla beraber, Hıristiyanlar da vardı hatta bu toplantıda Türkler de bulunuyordu.³¹ İlk toplantı Bayraklı Cami'inde 23 Mayıs'ta gerçekleşti. Camide Hıristiyan temsilciler de vardı. 10 Haziran 1878 tarihinde ise ikinci toplantı Mehmed Paşa Medresesi'nde oldu ve burada da Bosna Beyleri gibi farklı millet ve dinlerden de temsilciler katıldı.³² Güney Arnavutluğu temsilen Fraşeri'deki Bektaşi Tekkesi'nde Abdül Fraşeri de bir toplantı düzenledi ve Prizren Birliği'ne bağlılığını ifade etti. Kuzey Arnavutluğu temsilen ise İşkodra'dan Katolikler Müslümanlarla beraber birlik için çalışıyorlardı. İşkodra'lı bir toplantı üyesi, İngiliz seyyah olan Knight'a diyordu ki: "Hıristiyanlar da Müslümanlar kadar vardı".³³

1908 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle verilen özgürlükler için Arnavutluk'ta kutlamalar yapılmıştır. Böylece İşkodra'da Katolik Katedralin önünde Hıristiyanlarla beraber Müslümanlar da oynayıp bir eli Kur'an'da diğer eli silah üzerine yemin etmişlerdir.³⁴

Tabii ki bu hoşgörü tarihi farklı imtihanlar da yaşamıştır. Ama cesaret ve soğukkanlılık ile giderilmiştir. Örneğin bazı Katolikler Lezha (Leja) Camisini yakmak istediler. Bunu rahip Gjergj (George) Fishta duyar ve hava karardıktan sonra camiye gider. Onlar da yakmak için gittiğinde, Fishta ismen çağırır ve onlar da şaşırıp merak ederler: "Papazım nasıl olur da sen hem rahip hem de imamsın?" Fishta der ki: "Hayır, ben bir rahibim fakat Hocanın bir işi vardı ve bana emanet etti çünkü burası da tüm Arnavutlar için Tanrı'nın evidir". Fishta kendi şiir kitabında der ki: "Ben papaz olarak gerçeği söylerim, Müslümanlarla beraber Arnavutluk için kurban olurum".³⁵

³⁰ Babinger, F., *İslamizmi nê Azinë e vogël*, ZDMG, 1922: 126-152.

³¹ Daha fazla bilgi için: Vasiljeviça, Hadzi, *Arnanska liga-arnautska kongra-i srpski narod u turskom carstvu, 1878-1882*, Beograd, 1909: 39-40.

³² shën. i autorit.

³³ Knight, *Albania: A Narrative of Recent Travel*, London, 1880: 139.

³⁴ Viator (Durham'ın takma ismi), *Shqipëria dhe kushtetuta*. Bak: *The Fortnightly Review*, 1909: 300.

³⁵ Fishta, Gj., 1998:296.

Osmanlı Devleti zamanında 1861 yılında, herhangi bir engel olmadan Fransisken din adamları yetiştirmek için bir okul açıldı. 1878 yılında ise Cizvit rahipleri yetiştirmek için bir okul açıldı. 1898 yılında ise bir dergi yayınlanmaya başladı. 1899 yılında Mirditalı bir papaz olan Preng Doçi Edebiyat Cemiyeti'ni kurdu.

Dinlerarası hoşgörüyü ifade eden bir diğer örnek, farklı inançlara sahip vatandaşların kardeşçe Saverian (Cizvit Okulu'nda) beraber okumalarıydı. Katolikler hariç, 159 Müslüman ve 99 Ortodoks mezun olan öğrencileri vardı (bu rakamlar 1928 yılına kadardır). Kolejin "50. yıldönümü" kitabında, İslam din derslerin de verildiğini görüyoruz ve bu dersi vermek için meşhur İslam alimleri öğretmenlik yapmıştır. Bunların arasında Hoca Musa Efendi Boriçi (1883-1897), İsmet Efendi (1889-1898), Fejzi Efendi (1899-1903), Fejzulla Efendi (1905-1907) ve diğer alanlarda (din dışı konularda) da Müslüman öğretmenler vardı, Ethem Osmani, Beqie Sejdia, Haynekdar Sejdini, vb. gibi.

Müslüman öğrencilerin arasında yazar olan aydınlardan Faik Konica (1875-1943) da vardı. Büyük dil bilimcisi Tahir Dizdari, vatansever Teofik Bekteshi, meşhur doktor Salaudin Bekteshi, tarihçi Hamdi Bushati, yazar ve edebiyatçı olan Arshi Pipa, avukat Myzafer Pipa, vb. Stigmatik kız okulunda da Katolik kızlarla beraber, Müslüman kızlardan da mezun olanlar vardı.

Aynı şekilde, 1902 yılında açılan Osmanlı Askeri Okulu'nda da Müslüman öğrenciler hariç, Patuk Saraçi, Lec Shkreli, Kolec Deda, Tom Çeka, Zef Haxhija, Zef Ashiku, vb. Katolik öğrenciler de vardı. Okulda St. George günü de kutlanıyordu ve onun için bir piknik yapılırdı. Düzenlenen törene okul yetkilileriyle beraber Müslüman, Katolik ve Ortodoks velileri de katılırdı.

Fadil Kraja eserinde; *"Kosova'da Beran'da bir evde, 12 Hristiyan ve 18 Müslüman beraber yaşıyorlardı. Bir kardeş Müslüman olmuştu, biri de Hristiyan olarak kalmıştı. Müslüman olan evin reisiydi ve dedi ki bizim eve Müslümanlar için imam geliyor, fakat Hristiyan olanlar için bir papazın gelmesini istiyorum ve öncesinde, Hristiyan olarak vefat eden annemin kabrini de ziyaret edip dua etmesi lazım. Papaz eve geldiğinde Hristiyanlarla ilgilendi, ama yanında namaz kılan bir Müslüman da vardı."* şeklinde yazmaktadır³⁶.

³⁶ Kraja, F., 2000.

Böyle bir ortamda, Lura'da Durres Piskoposu Nikol Kaçorri doğdu. Mihane adı olan Müslüman annesi vardı, babası ise Katolikti. Llugaxhi'de 40 nüfuslu Tahir Ademinin evinde Noel ve Paskalya yemeklerini Müslüman kadınlar hazırlıyordu. Bayram'da ise Hıristiyan kadınlar hazırlardı.³⁷ Martin ve Aleksander Sirdani kardeşleri Gutsia hocası tarafından büyütülmüştü, sonra İşkodra'da rahiplik okuluna kaydetmişti.³⁸

İstanbul Üniversitesi'ni bitiren Hafız Musa Derguti birçoğuna bugün bile örnek olabilecek hoşgörü dersleri verirdi. Birçok İslam alimleri için Komünist cezaevleri ikinci bir ev ve bir Hz. Yusuf okulu olmuştur. Hafız Musa ile beraber aynı hapiste yatan Papaz Zef Pllumbi böyle diyecekti: "Hafız Musa bize karşı saygı gösteriyordu ve böylece herkesin sevgisini kazandı... O çok takvalıydı ama asla fanatik değildi..."³⁹

1944 yılında Papaz Andon Harapi böyle diyor: "*Üç dinin beraber hareket etmesi milletimizin selametidir. Ne kilise camisiz, ne de cami kilisesiz kurtulur. Ama ikise de vatansız kurtulamaz. Herkese yakınlık, sevgi ve kardeşlik önerim.*"⁴⁰

Hacı Vehbi Dibra, Arnavutluk Diyaneti'nin ilk başkanı olarak şöyle diyor: "*Hıristiyan ve Müslümanlar kardeştir... Birbirlerimizi sevelim...*"⁴¹ O tüm Müslümanların başı olarak tarihi bir süreçte bulunan ülke ve Arnavut Müslümanları için, 1923 yılında yapılan ilk Arnavut Müslüman Kongresi'nde, "*Müslüman, Katolik ve Ortodoksların, millet olarak kardeş olduğu, dini olarak da herkesin özgürce inandığı bir inanç sistemi vardır,* diyordu.⁴²

"*Yürek*" gazetesini yöneten Hacı Ali Elbasani Cami minberlerinden şöyle seslenmekteydi: "*Müslümanların Hıristiyanlara el uzatması lazım, çünkü bu vatana hizmettir.*". Şemseddin Sami Frashëri ise şöyle derdi: "... *Müslüman, Katolik ve Ortodoks, hepsi kardeştir.*"⁴³

Hacı Hafız Muhamed Bekteshi de şunları söyleyecekti: "*Hepsi Yaradan'ın kullarıdır, O'na aitler ve O'na gideceğiz. Onun için birbirimizi sevelim...*"⁴⁴

³⁷ E. Nikolaidon: "Oi kriptochristianoï tes Spathias", Janina 1970.

³⁸ Zajmi, T, 1970:50.

³⁹ Malaj, V., 1995:186.

⁴⁰ Dibra, V., İjalim në mitingun organizuar në Tiranë, 1918, bak Gazeta "Drita Islame", nr. 1 (50) janar 2004:1-4.

⁴¹ Shpuza, G., 1999:41.

⁴² Shih, Xhelili, Q., 2000:344-346.

⁴³ Shpuza, G., 1997:192-193.

⁴⁴ Luli, F. - Dizdari, I., 1995.

Tarihe bakarsak Kur'an'ın ilk Arnavutça tercümesi Hıristiyan olan Ilo Mitke Qafëzezi tarafından yapılmıştı.

28 Kasım 1913 tarihinde (Arnavutluk bağımsızlığın 1. yıldönümünde), İşkodra'da bayrak asıldı. Müslüman ve Hıristiyanlar beraber kutladılar ve kilise ve camiye ışıklarla ve bayraklarla donattılar.

Fishta şöyle yazıyor: “20 bin kişi toplanmıştı. Hepsisi İşkodra'nın asil insanlarıydı.. O gün çok sevinçliydim, çünkü Müslümanlar ve Hıristiyanlar beraber idiler.”⁴⁵

İşkodra'nın iki büyük şahsiyeti Osmanlı'nın Arnavutluk'ta son valisi Hasan Rıza Paşa (İşkodra valisi 1911-13) ile papaz olan Gjergj Fishta'nın birbirleriyle çok güzel ilişkileri vardı. Hasan Rıza Paşa Fishta'nın “Lahuta e Malcisë” eserine büyük bir değer vererek, Bab-ı Ali'ye yaptığı tekliften sonra Padişah tarafından Maarif Madalyası verildi. Hasan Rıza Paşa da Fishta tarafından Fransisken Okulu'na davet edilmişti ve orada Fishta'nın yazdığı bir dramını seyretmişti.⁴⁶ Aynı zamanda Hasan Rıza Paşa, Arnavut askerlerin okuyacağı Arnavutça bir Marşı yazması için Fishta'ya teklif etmişti. O da yazdıktan sonra Paşa her satır için altın ile ödüllendirdi.⁴⁷

Hasan Rıza Paşa Müslüman olmasına rağmen cenaze töreninde, Hıristiyanlar da katılmıştı. Konuşmaların arasında en etkilisini de Gjergj Fishta yapmıştı.

Aynı zamanda Arnavut Ortodoks Kilise'nin başı olan Vissarioni, 1937 yılında Arnavutluk Diyanet Başkanı Hacı Vehbi Dibra cenaze töreninde çok duygulu bir konuşma yapmıştı. Vissarioni demişti ki, ‘belki dünya’da bir tabu kırıyorum, çünkü ben bir başpapaz olarak başmüftünün cenazesine katılıp bir konuşma yapıyorum’.⁴⁸

Bugünün yaşlıları ise Komünizmden önceki zamanları şöyle hatırlıyorlar: “Ramazan'da Hıristiyanlar da dükkanları ve özellikle lokantaları kapatırdı.”

Rumeli'nin en büyük pazarlardan bir tanesi İşkodra Pazarı ve Bedesten'in en önemli günü Pazar günüydü. Fakat Pazar gününde Hıristiyanlar için ayin günüydü. Onun için şehrin önde gelenleri ticaretin Pazar değil de Cumartesi günü olmasına karar verdiler.

⁴⁵ “Hylli i Dritës, Kallinduer 1914:131.

⁴⁶ “At Gjergj Fishta, libër për kujtimor” Shkodër, 1941: 96

⁴⁷ Po aty 451-452.

⁴⁸ Zani i Naltë, “Flet Imzot Vissarioni”, nr. 4, Prill 1937:109-111.

Fishta şunları yazmaktadır: “Kuzey Arnavutluk’ta Hot bölgesinde Bayraktar hanesi hariç tüm haneler Hıristiyandı. 1904 yılında Hot kilisesi papazsız kaldı. Bayraktar Müslüman olmasına rağmen İşkodra’daki Katolik Ruhani Merkeze gidip kendi köyü için papaz istemektedir. Yani bir papazın tayiniyle Müslüman olan muhtar bu kadar ilgilendi.”⁴⁹

30 Aralık 1940 tarihinde Fishta vefat ettiğinde din farkı gözetmeden herkes üzüntüye kaplanmıştı. En etkili konuşmalardan biri Hafız Ali Kraja’nın olmuştu. Bu da büyük bir tolerans ve hoşgörü göstergesiydi. Hafız Ali Kraja da kendi kitabında dinlerarası toleranstan geniş olarak bahsetmiştir.

Arnavutluk’taki tolerans sadece dinlerarası değildi, aynı zamanda farklı etnik ve diller arasıydı. İkinci Dünya Savaşı zamanında birçok yabancı işgal güçleri vardı. Savaş bittiğinde bu orduların askerleri aç ve sefil idiler. Halk ise eskiden düşman asker olmalarına rağmen kendi evlerine alıp yedirdi ve içirdi.

Nadir örneklerden biri de Yahudi nüfusuna karşı olan davranışları olmuştu. Arnavutluk Naziler tarafından işgal edildiği halde, hiçbir zaman Yahudi listesini teslim etmemişti.⁵⁰

Böylece birkaç sene önce ABD, Konektikat (Connecticut) bölgesinde bir sergi düzenlenmişti. Serginin ismi, “*Ahde vefa –ahlak kodu - 300 Müslüman Arnavut Yahudileri kurtardı*”. O aileler arasında şu anda Kuçova Müftüsü olan Hacı Kujtim Civeja’nın babası da vardı.

1967 yılında Komünizm zamanında din yasaklandığında tüm dinlere karşı bir savaş oldu. Camiler ve kiliseler yıkıldı, hocalar ve papazlar idam, hapis ya da sürgün edildi. “*Benden papazın idamı için imza istiyorlar. Ama beni de idam edin, imza atmam, dedim.*” diyordu Hafız Dërgut... Aynı hücreyi paylaşmış sonra aynı mezarda gömeceklerdi Durrës Müftüsü Mustafa Varoshi ve Hıristiyan piskopos Vinçens Prendushi...⁵¹

Komünizmden sonra, 1990 yılında cami ve kilisenin yeniden açılması için Katolikler ve Müslümanlar beraber çalışmışlardı.

25 Nisan 1993 tarihinde ise Papa 2. John Paul Arnavutluk’a geldiği zaman sadece Katolikler değil, Ortodokslar ve Müslümanlar da karşılamışlardı.

⁴⁹ “Hylli i Dritës”, 1930:1947.

⁵⁰ Moisiu, A. (Arn. Cumhurbaşkanı 2002-2007), Londër, 9.11.2005; Loloci, C., “Trepça” gazetesi, 4 Ağustos 2005.

⁵¹ Basha, A., sempozyum, 2003.

İşte bu zamanlarda da böyle devam ediyor sayısız dinlerarası hoşgörü ve tolerans örnekleri.

2. ARNAVUTLUK'LA ALAKALI OSMANLI FERMANLARINDA DİNLERARASI TOLERANS

Osmanlı Devleti'nin Avrupasında (Rumeli'de) 40 milyon Hıristiyan ve sadece 4 milyon Müslüman vardı. Müslümanların yarısı da, yani 2 milyonu Arnavut'tu.⁵²

Osmanlı'nın dinlerarası toleransını bakmak istesek birkaç fermanlara göz atmamız yeterli olacaktır. Bu fermanlar sadece asil insanlar için değil, aynı zamanda avam halk için de birçok ferman da vardır.⁵³

1736 yılında imzalanan fermanla bir hıristiyanın zeytinliğine müdahale edilmemesine dair hüküm vardır. 1862 yılında Saranda'da St. Harallambi Kilisesi'nin restore edilmesi için ferman imzalanmıştır.

1712 yılında ise Delvina'da papazların arsalarıyla alakalı ferman bulunmaktadır. 1680 yılında papazlardan gereksiz olarak vergi alınmamasına dair ferman imzalanmıştır.

1587 yılında imzalanan fermanla, dini fark etmeden yetim kızların devlet tarafından evlilik harcamalarının yapılması için ferman yazılmaktadır. 1853 yılındaki fermanla ise Padişah, Berat valisine ve kadısına, Berat Metropoliti'nin isteklerine cevap vermelerini emrediyordu.

1856 senesinin fermanında, '*Durrës'te halkın isteği üzere bir kilisenin inşası emrediliyor. Bunun için hiç bir ücretten geri kalmayarak inşaatın bitirilmesi emrediliyordu*' Sultan tarafından.

1849 yılında Elbasan Kilisesi'nin restorasyonu için ferman var ve 1850 yılında halen Balkanların en büyük Katolik Katedralinin İşkodra'da yapılmasının **fermanı bulunmaktadır**.

1854, 1860, 1868, 1886, 1906, 1911 ve 1912 yıllarında **valilere, piskoposluklara, İşkodra'daki konsolosluklara, Rum Patrikhanesi'ne, vb. gönderilen fermanlar vardır**. Bu fermanlarda, Shkodër, Durrës, Prevezë, Rrash-

⁵² Zambaur, H., Ferit Halifi, Rrethimi i Shkodrës-10 Ekim 1912-22 Nisan 1913, Shkodër, Camaj-Pipa, 2006: 133-134.

⁵³ "Tarihi toleransla yazmak", TİKA, Tiran 2005, f. 56, 71, 72, 74, 85, 103, 115, 127-9, 135, 176, 179, 251, 252, 253, 254-9, 261-2, 279, AQSII, F. 128, 131, 140, D. 3, 5, 6, 17, 50, 186, fl. 1, 55.

bull, Shënkollë, Llukaçaj, Bajzë, Bushat, Bërdicë, Juban, Obot, Dhrovjan i Poshtëm, Koshovicë, Lugar, Pejë, Prizren, Delvinë, Sarandë, Cetinjë, Tiranë, Elbasan, Kastrat, Ohër, Pulaj, Rubik, Shëngjin, Korçë, Përmet vs. şehir ve bölgelerde kiliselerin ya inşası, ya da restorasyonu ile alakalı hükümler vardır.⁵⁴ 1881 yılında ise birkaç piskoposun tayiniyle alakalı ferman da mevcuttur.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin çok etnik, din ve milletin beraber yaşadığı bir hayat sisteminde işte böyle devam edegelmiştir hoşgörü ve tolerans. Bu sistem üç kıtada mevcuttu ve Arnavutlar da faydalanmışlar ve bugünlerde bu toleransın simgesi olmuşlardır.

SONUÇ

Arnavutluk'taki dinlerarası hoşgörü ve toleransı asırlardan beri birçok araştırmacı, edebiyatçı, misyoner, yabancı diplomat, vs. belgelerle ve yazdıkları kitaplarıyla bugünlere, bize teorik olarak ulaştırmışlardır.

Birlikte yaşama ve dinlerarası ilişki kurma medeni ve demokratik bir hal alması için, devamlı olan bir hareket olması lazımdır. Çünkü bugünkü gerçekler geleneksel Arnavutluk'tan farklıdır. Yani her türlü engeli geçerek, akli ya da psikolojik olsun, birbirlerimizi daha iyi anlamamız için birçok çaba göstermemiz lazımdır.

Sonuç olarak Arnavutluk'taki son senelerde dinlerarası ilişkiler sahasında olanlar ve söylenenlere bakarsak, geçmişte yaşanan ve gelecekte de yaşanacak olan Arnavutların jeo-stratejik toprakları ve çok dinli yapılışı halleri, Arnavutluk'un tarihi kaderinin Doğu ve Batının karşıtların yumuşama sentezin yapılabilmesi için üstün bir rol olduğu ortaya çıkmaktadır.

⁵⁴ Age, S. 132, D. 1, fl. 1-15; D. 8, fl. 59-65; D. 29, fl. 1; D. 2, fl. 55-61; D.21.

⁵⁵ italyanca-osmanlıca, F. 64, 132, D. 3, 6, 7, 9, 23, 25; fl. 1-41.

KAYNAKÇA

- Arkivi i Institutit të Historisë
- Arkivi i Vjenës, Fk. 224-225, L. 657, filmi 822.
- Babinger, F., Islamizmi në Azinë e vogël, ZDMG, 1922.
- Baker, J., “Turqit në Evropë”, Shtutgart 1878.
- Bartl, P., “Muslimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare (1878-1912), Dituria, Tiranë, 2006.
- Choublier, M., Les Bektashis et la Roumelie. Te Revue des Études Islamiques, 1927.
- Dibra, V., fjalim në mitingun organizuar në Tiranë, 1918, “Drita Islame” gazetesi, nr. 1 (50) Ocaq 2004.
- Durham, E., Hight Albania, London, 1909.
- Fishta, Gjergj, 1998.
- Gelasius, Fjalori toponamastik, “Hylli i dritës”, nr. 9-12, 1943.
- Hysi, Sh., “Histori e komuniteteve fetare shqiptare”, Tiran, 2006.
- Jackh, E., Në kampin ushtarak turk përmes Shqipërisë, Heilbronn, 1911.
- Knight, Albania: A Narrative of Recent Travel, London, 1880.
- Koliqi, E., L’Islam e il Cristianesimo nella letteratura albanese, “Shejzat”, 1-2, 1963.
- Kruja, G., “Shqiptaret perballe sfidave te mirekuptimit nderfetar”, Tirane, Prizmi, 2008.
- Lettere edificanti delle Provincia Veneta, serie IX, Venezia, 1898.
- Luli, F. - Dizdari, I., Shkoder, 1995.
- Moisiu, A. (Arn. Cumhurbaşkanı 2002-2007), Londër, 9.11.2005; Loloci, C., “Trepça” gazetesi, 4 Ağustos 2005.
- Noli, F., ligjëratë, mbledhur nga L. Dilo, Tiran, 1944.
- Ulqini, K., “Faktorë kulturorë e fetarë”, Shkodër 1999.
- Viator (pseudonim i Durham). Shqipëria dhe kushtetuta. Shih: [The Fortnightly Review](#), 1909
- Zambaur, H., Ferit Hafizi, Rrethimi i Shkodrës-10 Ekim 1912-22 Nisan 1913, Shkodër, Camaj-Pipa, 2006.
- “Zani i Naltë” dergisi, “Flet Imzot Vissarioni”, nr. 4, Prill 1937.
- “Hylli i Dritës” dergisi, 1914, 1930, 1947.
- “Drita”, Ferizaj, nr. 7-8/1991.
- “Tarihi toleransla yazmak”, TIKA, Tiran, 2005.

